

בגנות העריצות

התרבות והדתזיגמונד פרויד. ערך: נתן זך. תירגמו מגרמנית: רות רמות, אברהם קנטור ויעקב גוטשלק. הוצאת ספריית פועלים, 145 עמ', 62 שקלים

חבינשטיין גידי

כשהגשתי את הצעת הדוקטורט שלי, שנושאה מזוהה עם גישה פסיכואנליטית ושמאלנית, קומם הדבר את אחד מחברי אחת הוועדות. כשדנתי בכך עם אחד מהמנחים שלי, אינטלקטואל מבריק המגדיר את עצמו אתאיסט, וצינתי כבדרך אגב שהמתקומם הוא אדם דתי, הגיב הלה במלים: "אם הוא דתי, עזוב, אין מה להתייחס לעניין". או-אז התברר לי שחוסר סובלנות הוא תכונה החוצה אמונות.

הרגשה דומה ליוותה אותי למקרא "התרבות והדת" של פרויד, שתורתו משמשת נר לרגלי בעבודתי התרפויטית. בספרו על "דרכי גאולה בישראל" מציין בנימין בית-הלחמי ש-85% מתושבי ישראל מוגדרים רשמית על-ידי המדינה כיהודים. חוקים המכבדים את הממסד הדתי נחקקו בארץ, כמו במדינות אירופיות רבות אחרות. תופעת החזרה בתשובה והגידול המתמיד בשיעור מצביעי ש"ס, כמו האימה המלווה את שתי המפלגות הגדולות בישראל מפני הקמת קואליציה ללא המפלגות הדתיות מעידים לא רק על עוצמתו של הממסד הדתי בחברה הישראלית, אלא גם על התלות של אזרחיה החילוניים בו; תלות המעידה, אולי, על חרדה קמאית מפני נטישת הדת, המזוהה בישראל עם לאום, מעין תחושת בגידה שחוה גם הרוב החילוני, אולי על רקע ההיסטוריה של העם היהודי ואולי בגלל מניעים עמוקים יותר שיש לחפשם ביחסו של פרויד לדת כפי שהוא בא לידי ביטוי בטריולוגיה "התרבות והדת".

"בחיי הפרטיים ובכתבי" - כך סיכם פרויד את חייו כאתאיסט, שנה לפני מותו - "לא הסתרתי מעולם שאני כופר גלוי ונחרץ". כל חייו סבר שהאמונה הדתית, ולא האתיאיזם, היא המצריכה הסבר.

את הטריולוגיה שלפנינו פותחת ההרצאה ה-35 מתוך "מבוא לפסיכואנליזה", שכמו שאר ההרצאות שכתב פרויד ב-1931-1932 - לא הושמעה מעולם. ב"לסוגיית השקפת העולם" הוא רואה את הפסיכואנליזה כמדע, תפיסה הנחשבת יומרנית בעיני המצדדים באסכולות פסיכולוגיות אחרות, ואולי אף כמוטעית בעיני מטפלים פסיכודינמיים, שחלקם היו מעדיפים לראות את מלאכתם כאמנות יותר מאשר כמדע. חוקרי האישיות הצנועים יותר אף ראו את כל הגישות האישיותיות, והשלכותיהן הטיפוליות, כאידיאולוגיות יותר מאשר כמדע. פרויד אכן מתייחס בהמשך דבריו למאפיינים השליליים של השקפת העולם המדעית, המגבילה את עצמה למה שניתן לדעת בהווה, ובדחייה העזה של אלמנטים זרים. הוא מתכוון לביהוויריזם, שמושג מחקר הוא רק מה שניתן לעקוב אחריו בתצפיות בדוקות, וזנח כל ידע שמקורו בהתגלות ובאינטואיציה.

בפילוסופיה ובאמנות, מתחריו של המדע, הוא אינו רואה כל פסול, בעוד שבדת הוא רואה "אויב של ממש". הפילוסופיה היא נחלתם של מתי מעט; האמנות כמעט תמיד לא מזיקה ואף מיטיבה, אך הדת מציעה להמונים ידע על מוצא היקום ובריאתו, מבטיחה להם מגן ואושר בתהפוכות העתים, ומכוונת את מחשבותיהם בדרך של כפייה. המדע, הוא סבור, מניח את האדם לסבלותיו ולקבלת הדין, ואילו הדת מספקת ניחומים ללא סימוכין וכופה מצוות, איסורים והגבלות. רק באמצעות אנליזה ניתן להבין את השפעתה הקטלנית של הדת, ההופכת את האדם לילד חסר אונים וחסר פוטנציאל לדעת (אם כי יהיו רבים שיטענו כך נגד הפסיכואנליזה האורתודוקסית והדטרמיניסטית של פרויד).

ב"לסוגיית השקפת העולם" מציג פרויד את מלחמת המדע בדת, מלחמת הבערות בקדמה. הדת, אליבא דפרויד, מסוכנת למדע, ואולם זיהוי הפסיכואנליזה כמדע - כשהפסיכואנליטיקן נחשב לפרשן אובייקטיבי, למסך נייטרלי, שעליו יכול המטופל להשליך ולהתיק את רגשותיו וחרדותיו, פסיכואנליטיקן מנוכר, מעצם ההגדרה, היושב מאחורי המטופל, כפי שהיה, למעשה, עד ימי "הפסיכואנליזה החדשה" - בעייתי לדעתי לא פחות.

והנה הפתעה: אם חשבתם שהתפיסה הפרוידיאנית של הדת דומה לתפיסתו של מרקס ביחס אליה, כ"אופיום להמונים", טעות בידכם. פרויד מודה שאינו מבין את תורתו של מרקס, אך אין הדבר מונע בעדו מלנתח את אישיותו, ובכך ללקוט

במה שידוע כיום בפסיכולוגיה כ"שגיאת הייחוס הבסיסית", דהיינו ייחוס אוטומטי של תכונות לאנשים על סמך היכרותנו עמם במצב נתון, תוך כדי התעלמות ממאפייניו. לגבי פרויד, קיימת רק הפסיכולוגיה, וגרוע מכך, רק הפסיכואנליזה. הוא עובר בנקל מרמת המקרו של האידיאולוגיה לניתוחי אישיות ברמת המיקרו, וההיפך - ניתוחים פסיכואנליטיים ברמת המיקרו, שגורמים לו להתכחש להסברים המרקסיסטיים שנעשו ברמת המקרו.

כאן מסתמנת סכנת הפסיכואנליזה ככוח מדכא לא פחות מזה של הדת. אם כי שלא כמו הדת, שהיא אכן "מורפיום להמונים", הפסיכואנליזה, כמו הפילוסופיה, היא נחלתם של מתי מעט; לכן, אולי, השימוש הדוגמטי בה מזיק פחות. בסיום הרצאתו מזכיר פרויד שוב שהפסיכואנליזה היא חלק מהמדע. אבל אף לא אחד מאתנו מעולם לא ראה לא את האיד, לא את האגו ולא את הסופר-אגו, כשם שאף לא אחד מאתנו לא ראה את אלוהים. דוגמטיזם, באשר הוא, מסוכן למדע ולקדמה; ומה טוב ומה נעים שבת המטפל עם המטופל גם יחד בימינו, פנים אל פנים ולא זה מאחורי זה, בזכות "הפסיכואנליזה החדשה", הרואה בטיפול מפגש בין שני אנשים ומביאה בחשבון את מעידותיו האפשריות של המטפל, שפרויד מציג אותן כסמכות מיסטית, כמעט כמו אלוהים.

ב"עתידה של אשליה" מקיים פרויד את ההבטחה שהבטיח לעצמו להחריב את הדת בעזרת כלי הנשק הפסיכואנליטיים. פיטר גיי, מחבר הביוגרפיה של פרויד, הראויה להיקרא כיצירת מופת בפני עצמה, מגלה את אוזניו שפרויד טען בתוקף באוזני פפיסטר, ידידו, שהשקפותיו על הדת אינן חלק ממערכת ה"דוגמות" (שימו לב למלה) האנליטיות, כי אם השקפתו האישית. המסה "עתידה של אשליה" פותחת בהכרזה על יומרות גדולות למן פסקת הפתיחה. נושאה המוצהר הוא הדת, אך היא נפתחת בהגיגים על טבעה של התרבות; היא שוללת מן האמונה כל זכות למעמד מועדף וגרוע מכך, כל פטור מן הפסיכואנליזה.

את התרבות, שהדיון בה פותח את המסה, פרויד מגדיר כמאמץ קולקטיבי להשתלט על הטבע החיצון ולווסת את היחסים בין בני האדם. פרויד מתגלה כאן לפנינו כיותר דתי מדתי, בראותו את יצר האדם כרע מנעוריו. כל אדם נאלץ לחוות בחייו הקרבת קורבנות לא נעימים וקשים, עיכוב בהגשמת משאלות ושליטת עונג, והכל למען ההישרדות המשותפת. לכן "כל פרט הוא לאמיתו של דבר אויב התרבות". הדיכוי הוא הכרחי, ורק באוטופיה ייתכנו אי הפעלת כוח או דיכוי היצרים, אך יש להביא בחשבון שכל בני-האדם מטפחים נטיות הרסניות - אנטי-חברתיות ואנטי-תרבותיות. ליברליזם אין כאן, גם לא מדע. למעשה, ניכר כאן הדמיון בין הדת לפסיכואנליזה לעומת דרכו של המדע, קריאת תיגר על האקלים הדמוקרטי של ימיו של פרויד והבחנה ברורה בין האספסוף לאלטיה, בין הפלבאים לאריסטוקרטים. קשה שלא לתהות אם פרויד הצליח לעדן כאן את האגרסיה שלו עצמו. כמו בסיום "לסוגיית השקפת העולם", לוקה פרויד בחוסר הבחנה בין רמת המיקרו לרמת המאקרו, מחדיר בעורמה את הדת אל ניתוחו ומפגין התנשאות בה' רבתי על ההמון: הילד חושש מכוחם של הוריו ועם זאת בוטח בהם שיגנו עליו. לכן, משגדל, הוא אינו מתקשה להטמיע את תפיסתו את הכוח ההורי - האבהי בעיקר - אל תוך הרהורים על מקומו בעולם הטבע, המאיים והמבטיח כאחד. פרויד ידע, כמובן, שככל תרבות יש מיני דתות רבות ושונות, וכן גישות נבדלות כלפי האמונה, וכי במשך הדורות חלו במחשבה וברגש הדתיים תמורות ברורות ומרחיקות לכת. ואולם, ב"עתידה של אשליה" הוא מדבר בעיקר על דתו של האדם הפשוט המודרני, ומפנה את הקורא ל"טוטם וטאבו" לדיון תמציתי בכמה מאותן התפתחויות בחשיבה. אין כל ניסיון להבחין בין האדם הדתי האופורטוניסטי, הקונפורמי, המקיים מצוות בלי להבין את משמעותן, כי "כך צריך" (ולצערנו, לא חסרים כאלה וגרוע מכך, לא חסרים ולא חסרו אנשים בני כל הדתות, שהשתמשו בהן כדי להמיט הרס וחורבן), ובין האדם הדתי המאמץ את הדת לאחר שהעבירה דרך המסננת האינדיווידואלית והרלטיוויסטית שלו, אדם שיהיה פתוח למגע עם חילונים, אנטי-דתיים ואתאיסטים כאחד (הבחנה שעשה גורדון אלפורט עשרות שנים מאוחר יותר והכתובים הפסיכולוגיים עוברים על כך בצנעה, במקרה הטוב). הכל מקשה אחת, ונשאלת השאלה מה ההבדל המהותי בין ה"דוגמות" הפסיכואנליטיות, כפי שפרויד עצמו מכנה אותן, לבין מצוות הדת, הבזויות בעיניו. דוגמטיזם, כבר אמרנו, מסוכן באשר הוא. אלא שקל יותר לאתר אותו בקרב הפלבאים מאשר בקרב אריסטוקרטים מתנשאים, כמו פרויד, הרואה את עצמו כפטרון של המדע. כדי ליצור מראית-עין של איזון מעלה פרויד ב"עתידה של אשליה" גם את האפשרות שאיתאיזם עשוי להיות מנגנון-הגנה, תגובה טיפוסית למתבגר המורד באביו: אפשר שאלה המתקוטטים עם האל משחזרים בספירה הדתית את הקרב האדיפלי שבו

הובסו בבית. נוסף על כך, האתאיזם הוא אחד ממאפייני המדע, שהפסיכואנליזה היא חלק ממנו, והיא בעיקר "אובייקטיוויט".

הפרקטיקה הפסיכואנליטית דורשת מהמטפל לפקפק בעצמו ולבדוק את עצמו יותר מכל אסכולה טיפולית אחרת, אך במסגרת ההתקפה על הדת, דומה שפריד שכח לראות את עצמו באופן אובייקטיווי. בפסיכואנליזה הוא ראה מדע נקי מעיוותים אידיאולוגיים. לפי "מדע" זה, מפורשת האמונה הדתית כניסיון תלותי ופאתטי להגשים משאלות ילדותיות. טענה זו, היא ללא ספק יומרה פוליטית. גיי אכן מאיר את עינינו ומציין ש"עתידה של אשליה" התפרש בבריה"מ גם כמסמך פוליטי, שאינו נובע מן הסנגוריה שפריד מלמד על המדע לעומת הדת, והצנזורים הסובייטים אסרו את תרגום הספר לרוסית ("טרור נגד טרור", אם תרצו), אולי משום שבכל אידיאולוגיה, לרבות זו הקומוניסטית, קיים מרכיב דתי.

"תרבות בלא נחת" חותמת את הטרילוגיה שלפנינו באווירה מפויסת הרבה יותר. ההתלהמות המאפיינת את "עתידה של אשליה" מפנה את מקומה לגישה מאוזנת הרבה יותר: "בכל קביעה כללית נשקפת סכנה של שכחת רבגוניות עולמם של בני האדם ושל חיי הנפש שלהם". הדיון נעשה ענייני יותר ומתייחס לזיקה שבין שלוש רשויות האישיות. ניתן לראות בהתייחסות לשדי האם והתייחסות התינוק לאובייקט את ניצני "הפסיכואנליזה החדשה", שיפועו מאוחר יותר בעיקר במסגרת תיאוריית יחסי האובייקט. הדגש התוך-אישי של הפסיכואנליזה האורתודוקסית מועשר על-ידי הדגש הבין-אישי, שיפתחו בהמשך הניאו-פרוידיאנים. עולם האסוציאציות העשיר והאידיויסינקרטי של פריד בא לידי ביטוי באנלוגיה הנפלאה בין השתמרות הנפש ובין התפתחותה של רומא. כאן גם מתגלה הפן הרגשי שלו, בניגוד לפן המתנשא והעריץ ב"עתידה של אשליה", שאליה הוא מרבה להתייחס ב"תרבות בלא נחת": "בחיבורי 'עתידה של אשליה' נסבו הדברים לאו-דווקא על מקורותיו העמוקים ביותר של הרגש הדתי, אלא על האופן שבו מבין האיש הפשוט את דתו, כלומר, את מערכת התורות וההבטחות, הפותרת למענו, בשלמות ראויה לקנאה, את חידות העולם הזה... ומבטיחה לו קיום כלשהו בעולם הבא".

העובדה שפריד מדבר על "האיש הפשוט" יש בה, אולי, פתח לראיית אותה רבגוניות עולמם של בני האדם, שעליה דיבר קודם, ולהבחנה בסוגים שונים של דתיים, כמו שיש סוגים שונים של חילונים. לבסוף הוא דן כאן דווקא באושר: "אין כאן עצה היפה לכל. על כל אדם ואדם להתנסות ולקבוע בעצמו באיזו דרך מיוחדת הוא מסוגל לזכות באושר".

במסה החותמת את הטרילוגיה מצטט פריד את גתה, המאשים את "כוחות השמים", ומניתוחו את דברי המשורר ניכר כי חייו של האדם הדתי הם רק קלים יותר מחייו של האינטלקטואל המיוסר וחסר-המנוח (אולי הניירוטי?). בסיום המסה מתנצל פריד לפני קוראיו על שלא שימש להם מורה דרך מיומן. ואולי יש בדברים אלה פתח לתקווה, שאבי הפסיכואנליזה יכול גם ללמוד, ולא רק ללמד. ראויה לכל שבח מלאכת התרגום של רות רמות, אברהם קנטור ויעקב גוטשלק, המצליחים לגעת בצורה תמציתית ובעברית רהוטה ושווה לכל נפש בדקויות השונות, משימה לא קלה כשמדובר בכתבי פריד. עריכתו של נתן זך יוצרת אחידות סגנונית בין שלוש המסות. ערך מוסף היה לאסופה זו אילו היה מתלווה אליה אינדקס. כך או כך, הטרילוגיה מאפשרת לקוראים לא רק ללמוד את הדוקטרינה של פריד, אלא גם ללוותו במצבי רוחו המתחלפים ולעמוד על מזגו הסוער.

הפסיכואנליזה היא תיאוריה דדוקטיוויט. כמו הפילוסופיה והאמנות, אי-אפשר להוכיחה ואי-אפשר להפריכה, ובתור שכזאת אין היא נחשבת "מדעית" במובן המודרני של המלה ואין היא עולה על הדת, גם לא נופלת ממנה. אולי היא דתם החילונית של הניירוטים, מטפלים ומטופלים כאחד.

ד"ר **גידי רובינשטיין** הוא מרצה בכיר לפסיכולוגיה במכללה האקדמית נתניה ופסיכותרפיסט

פורסם בתאריך- 13/06/2001

All rights reserved Haaretz כל הזכויות שמורות, "הארץ" ©

סגור חלון